

նրանց ուղղութիւնը փառ է, փնտաւար է, ազգակործան է,—աշխատեցէք նրանց հետ մրցել, նոյնն անել ինչ որ նրանք են անում, նոյնն եռանդոտ գործունէութիւնը կատարել, աւելի լաւ, աւելի ազգասէր ուղղութեամբ...

Բայց ի՞նչ կը նշանակէ ուրիշի եռանդոտ գործունէութիւնը գտնել փնտաւար, ազգափնտաւ,—ե մի և նոյն ժամանակ միայն աղողակել, գանգատվել, հայհոյել, լաց լինել և ոչինչ չանել:

Եթէ միտնարները մեր ազգի և եկեղեցու թշնամիներ էք համարում, գործեցէք ինչպէս նրանք են գործում, մրցէք նրանց հետ, ոչնչացրէք նրանց ուղղութիւնը, նրանց գործունէութիւնը ձեր ուղղութեամբ, ձեր գործունէութեամբ:

Փառք Աստուծու մենք ունենք ահագին կղեր, ունենք Եջմիածին, ունենք վանքի մէջ ազգային ահագին նիւթական միջոցներ,—մենք էլ կարող էինք բողոքական միտնարների հետ մրցելու համար հիմնել մի հայ-լուսաւորչական գործի միտնարական ընկերութիւն: Իսկ ոչինչ չանել, բայց մի և նոյն ժամանակ հայհոյել, աղաղակել և բողոքել,—դա թուլութեան և անընդունակութեան նշան է, աւելի ոչինչ:

Բ.

ՆԱՄԱԿ ԽՄԱԿԱՐԻՆ

Թիֆլիս, 29 յունիսի

Այսօր կարդացի «Մշակի» 116 համարը, ուր հրատարակված է Մոսկովայից ուղարկված Ն. Տ. Գ. ի նամակը՝ իմ յօդուածիս առիթով: Աւելորդ եմ համարում մանրամասն քննելու այդ նամակը, որ լի է ամենայն տեսակ հակասութիւններով և

Այն էի ուզում ասել, որ այդ մեծ մարդիկ, այդ հանճարները իրանք իրանց չեն ճանաչում, և այն անձը, որ ինքն իրան չէ ճանաչում, նա իր հայրենիքը չէ կարող ճանաչել:

Երևանից Թիֆլիս գալիս մի պատահական անցք ինձ վրա մեծ տպաւորութիւն արեց: Առաջին կայարանում մենք հասանք մի կառքի և նրա հետ Գեղարմայ ծովը եղբայրներն անցանք: Մի կայարանում, որի ծառան մի հայ պատանի էր, մեզ առաջարկեց տաքացրած կաթ խմել, քառորդ ժամից զինի պատանին վերադարձաւ դէպ ինձ, մի զարդարուն կաշմած գիրքը ձեռքին, հարցնելով, թէ դա ֆարմաստի գիրք չէր խօս: Ես տեսայ մի փառքաւոր աշխարհաբառ աւետարան և նրան վստահացրի, որ կարող էր կարդալ. անհկարագրելի էր պատանու ուրախութիւնը. տաքացրաւ ինձ կար, որ առաջին անգամն էր նորան աղջկայի մի ընծայ ստանալ: Այդ էին ընծայողները, երկու օտարազգի միտնար կանայք... որոնք Ռեմիից Թիֆլիս էին գնում. ևս զոցա առաջ իմ ոչնչութիւնս էի դուռ, և միթէ կարելի չէր, մտածում էի, մի քանի գրքեր վեր առնել գիւղերում բաժանելու համար, և ո՞վ կը խնայէր երբ ևս նրանց իմ նպատակը յայտնէի:

Գրքերը հասարակ դասակարգի մէջ այժմ կարդացվում են, մանաւանդ ազգին վերաբերեալները: Ես տեսայ Երևանում արհեստագործների մի խումբ հաւաքված, որոնք Գաւիթ բէկ էին կարդում. բայց այդ բաւական չէր, նոքա լաց էին լինում, երևում էր, որ այդ ընտիր վկայատուութեան արտադրած տեղերից մէկին էին պատահել:

Բայց ես որքան հայ գիւղերից անցկացայ, ինչ արտաւիր ընդունելութիւնների պատահեցի: Եւ եթէ ամեն մի գիւղում մի ազգային վկայատուութիւն թողած լինէի, օրինակային նման մի մեծ ծառայութիւն արած կը լինէի: Ամեն տեղ չըջապատում էին և հաղար ու մի հարցումներ տալիս, բոլոր ազգի վրա, բոլոր ազգի համար, օրինակ շին է մտածում ազգը մեզի համար, ինչ է նրա կամքը, ինչ հրամայում է մեզ անել. մենք գիտենք որ այժմ մի պաշտպան ազգ ունենք և նորան ենք պարտական մեր կեանքը և այդ կեանքը մենք պատրաստ ենք ամեն բոլոր նորան զոհելու: Առաջին անգամ ճանապարհորդը չփորձվում է. նա տեսնում է պարզ, որ այդ ազգին հոգիք այնքան մեծ համարումէք ունեն ազ-

գարդակ ֆրազներով, բայց ոչինչ մի արժանաւոր և ծանրակշիւ փաստով իմ յօդուածի վերաբերմամբ, Ն. Տ. Գ. ի նամակի գլխաւոր միտքը և նրա մանր ու չնչին շարժառիթները պարզելու համար՝ բաւական է միայն մի քանի ծաղկաբաղ անել. դրանից ընթերցողը կը տեսնի: Ն. Տ. Գ. ի չափազանց կանխակալ կարծիքներն ունենալը—մի տեսակ անհիմն մարգարէութիւն է, որ միշտ արդելք է լինում մարդու առողջ դատելու և ստանութեամբ քննելու այն կամ այն իրողութիւնը: Ն. Տ. Գ. ի ինքնագովութիւնը, որ մի պարսաւելի երեւոյթ է տեսնել լրագրութեան մէջ և այն դատաւարտելի լուծութիւնը, որ դեռ պահում է Ն. Տ. Գ. իմ նամակում յիշած ճիշդութիւն արդարեւորի մասին, որոնք իրանց անձնական հայեանքի մէջ խառնում են անփորձ երիտասարդների և արանց անունով (բայց իրանց գրչով ու թանաքով) հրապարակ դուրս գալիս:

Ն. Տ. Գ. ի նամակի առաջին տողերը ըսկտում է այսպէս. «Ես «Մշակի» 67 համարում նամակ գրելիս՝ հաստատապէս համոզված էի, որ Գ. ի. անպատճառ պաշտպան կը հանդիսանայ սխալմունքների և ապօրինի (?) գործերի: Ինչ սարք ու ձորեր թափանցող հեռաւտելութիւն: Այսպիսի մի կանխակալ կարծիք յայտնի բան է հարկ չը կայ քննելու: Նրա զարդակութիւնը ակներես է: Ուրեմն նոյնպիսի մի ֆրազ կարելի է ասել և Ն. Տ. Գ. ի վերաբերութեամբ. ես իմ նամակ գրելիս՝ հաստատապէս համոզված էի, որ Ն. Տ. Գ. անպատճառ պաշտպան կը հանդիսանայ սխալմունքների և ապօրինի գործերի: Բայց ինչ դուրս եկաւ սրանից. միթէ սա բարեխիղճ քննադատութիւն է, միթէ սա այն բաղձալի վերաբերումն է, որի վրա ակնարկում է Ն. Տ. Գ. ի նամակի մէջ:

Մեր լրագրութեան մէջ պատահում է, որ այս կամ այն յօդուածի առիթով տպւում են ուրիշ անձների կողմից (թէ և շատ անգամ անարժան) գովասանութիւններ: Բայց որ ինքը՝ նամակի հեղինակը՝ գովասանութիւններ չարէ իր երկրորդ նամակի մէջ իր առաջին և միակ նամա-

գի վրա, որ նորան երևակայում են մի հզօր և կատարելապէս կազմակերպված մի մարմին, գիտնական, հարուստ, անձնագործ անդամներից լրագրացած: Չը հաստատել նոցա համարումները, չը տալ ազգին այն կատարելատիպը, որնա չուրի, դա նշանակում է սպանել նրանց սրտի նորաբողոք կենդանութեան յոյսը, խախտել այդ յաւերժական գիւղացոյ հաստատութիւնը, որ տառն և չորս դարերի բարբարոսական ժամանակամիջոցը ոչինչ չէ կարողացել առնել:

Շատ ժամանակ չէ որ մեր գիւղացիները աղ-դային մտքերով ողորդվել են, սիրտ աւել, և սկսել են պաշտպանել իրանց կայքը և կեանքը: Սովից առաջ այդ զգացմունքը չէր նշմարվում. այդ միջոցին նրանք իրանց բնկած զուրկ խոնարհած անտարբեր նայում էին յափշտակութիւններին և գրկանքներին, ինչպէս մի ամենօրեայ պատահարի վրա: Այժմ գիւղացին հասկացաւ, որ իր գոյութիւնը նշանակութիւն ունի, նա այնքան հողին հաւատարմութիւն չէ, նա բարձր է իր հարեան ազգերից, նա մի հզօր պաշտպան ունի, որ նրան կը փրկէ վտանգից, ինչպէս որ փրկեց սովից. նորա աչքի առաջ մեռան իր զրացի քրդերը, տաճիկները, որոնք թողաւորութիւն ունէին: Այդ իրական դէպքով նա համոզվեց որ իր ազգը, թաղաւորական ազգիցն էլ հզօր է և գրանով ակնածելի դարձաւ գրացիների աչքում:

Եթէ այս փոքրիկ գործով, սովածներին տրված օգնութեան համար եմ ասում, ազգը մեծ և ամբառ արդիւնք ունեցաւ, մեռելական թմրութեանից յետ կանչեց իր որդոց, յուսոյ հոգի տուեց նրանց, որչափ ուրեմն անասանաւ արդիւնք կը յառաջանար, եթէ գիւղացու երես-կայածի համեմատ, մի կազմակերպուլ մարմին լինէր, և այդ մարմինը տարին մի քանի անգամ իր անդամների համար մտածելու նստէր:

Եւ ամօթ է այն ազգի համար, որ ձգտում է քաղաքակրթութեան աստիճանների վրա բարձրանալ, չը գիտենալ թէ ինչ է ինք և ինչ է իրան պէտքը:

Կիր—իր անձին աւելի հեղինակութիւն տալու նպատակով—այդ արդէն անհերքելի է: Մի քանի անգամ լսել եմ—ասում է Ն. Տ. Գ. օրինա-կելի «համեստութեամբ», որ (իմ) նամակը շատ համապատասխան է (?) հասարակութեան և ան տրամադրութեանը, շատ երբ բաւական են (sic) այն նամակով:—Այսպիսի մի ինքնագովութիւն լրագրութեան մէջ մինք յանգանք ենք համարում. միթէ ժամանակ չէ որ վերանան այսպիսի համեստութիւնները:

Մի երկու խօսք էլ Ն. Տ. Գ. ի դատաւարտելի լուծութեան մասին: Իմ նամակին նամակիս առաջնորդող միտքը այն էր, թէ Ն. Տ. Գ.՝ առաջին անգամ լրագրութեան ասպարէզ դուրս գալով—մի ո՞ր և է տգէտ տիրացուի ազդեցու-թեամբ իրեն նրա գործիք—կարծատեսութեամբ կամ անբարեխիղճօրէն է վարվել Մոսկովայի հայ հասարակութիւնը հետաքրքրող անցքերի ու խնդիրների հետ, հաղորդելով աննշան ու անպէտք լուրերը, չարելով զրպարտութիւններ ար-ժանաւոր մարդկանց վրա և մի կողմ թողնելով աւելի կարեւոր և օգտաւէտ խնդիրները: Փոխա-նակ պատասխան տալու իմ խօսքերին, փոխա-նակ՝ ասում եմ՝ պաշտպանելու իր անձը և իրան ողորդող տիրացուն—Ն. Տ. Գ. խօսում է ինչ որ «հերոսական զգացմունքների» վրա, «կը-րիտիկայի» վրա, «հասարակական կրթութեան» և «հասարակութեան (?) զգացմունքների» վրա, չարելով մէկ մէկու ետեից այդպիսի ուռուցիկ խօսքեր և ինքն էլ չը հասկանալով, թէ ինչ է ուզում ասել:

Կարծեմ այս քաղաքական պարզկեցաւ Ն. Տ. Գ. ի թեթեւ հայեացքը առհասարակ թղթակցութիւն գրելու վրա, այն մանր ու չնչին շար-ժառիթները, որոնք զրդել են նրան լրագրութեան ասպարէզ դուրս գալու. էլ բաւական է քննել նրա նամակը, որի ֆրազները մի առ մի թուելը ու քննադատելը ձանձրոյթ պիտի պատ-ճառէ ընթերցողին, թէ և զուցէ բարբոսի ա-պարդիւն չանցներ նոյն իսկ Ն. Տ. Գ. ի համար. նա դեռ անփորձ է: Եւ իրաւի. ինչ անխոհմու-

Այսպիսի գործի համար հարկաւոր է մասնա-գէտների խումբեր, բայց որովհետեւ դոքա չը կան և ով գիտէ երբ կը լինեն, ևս որքան որ կա-րողութիւն ունէի, նորա համեմատ աշխատեցի. յոյս ունեմ, որ ոչ ոք իրաւունք չի ունենայ իմ կարողութիւնից բարձրագոյնը ինձանից պա-հանջել:

1880 թւին դէպի վան արած ճանապարհոր-դութեանս միջոցին, աշխատեցի, որքան կարելի էր, ուսումնասիրել այդ նահանգը, և նորա ար-դիւնքն էր որ այսօր ևս պատիւ ունեմ ձեզ ներ-կայացնել, չը նայած որ դա մի շատ պակասա-ւոր գործ է, բայց յոյս ունեմ որ դա յորդոր կը դառնայ կատարելատիպ աշխատութեանց:

Վիճակագրական թւերը հանած եմ սովելոց յանձնագրովի աշխարհագրից և հաշնագի այն դաւաճները, որ ես անձամբ չեմ կարողացել ա-կանատես լինել, վարադալ վանքի իմ նամակին դասընկերներին օգնութեան եմ դիմել:

Վասպուրական նահանգ և իւր գաւառներ

1.

Նահանգական քաղաք Վան և Այգեւոտան:

Երևակայեցէք մի գեղեցիկ տարածութիւն մի-ջից հաւասար բաժանված կապուտ և կանաչ գոյներով: Այդ գոյները ծովի և ծառաստանների գոյներն են:

Նորան, ինչպէս մի նկարի, ձուռձեւ չըջանա-կում են, արեւելքից վարադալ լեռը, որի աջ և ձախ մանր թերեր հասնում են ծովին:

Այդ ընթացքի ետեից դէպի հարաւ բարձ-րանում են Արտոս լեռներ, դէպ հիւսիս Բերկ-րու և Արճիշ լեռներ, արեւմուտքից չըջապա-տում են ծովին Սլեփան, Ներսիսի և Գրգուռ լեռները:

Շրջիկ և Այգեւոտանի մէջ կղզիացած մի քա-րածայու կայ, ինչպէս մի կղզեւոր միջակէտ, արեւելքի արեւմուտք ձգված, քարեայ սանդուղ-տներով ծածկված, որոնք մաշվել են և բեւեռա-գրելով զարդարած: Այդ պատմական հնութիւնը վանայ բերդն է, որ երեսուցից աւելի ձեռա-գործ քարայրներ ունի, ժայռերի մէջ ծակված հո-րեր, որոնք երկրի խորքին են իջնում և դեռ քննված չեն, թէ ինչի են ծառայել և ուր են գնում: Բերդը հնումը անուանի, այժմ պատե-րազական ոչ մի նշանակութիւն չունի. նրան

թիւն Ն. Տ. Գ. ի կողմից, ինչ տխուր և ցաւալի երեւոյթ մեր լրագրութեան մէջ—զրիչ առ-նել ձեռքը և առաջին նամակը, առա-ջին տողը, որ գրում ենք լրագրի մէջ՝ մրտենք թուղթը ուրիշի անձնական հայեանքի համար՝ անպատճառ ամբաստանութիւններ կու-տելով սրա—նրա զլխին, անպատճառ մեղադրա-կան ակտեր կարդալով գործունայ և վստա-կաւոր մարդկանց վրա: Միթէ էլ բան չը կար գրելու. միթէ ամբողջ Մոսկովա քաղաքը իր հա-մալսարանական շրջաններով, իր քաղաքական, անտեսական և ուսումնական կեանքի հարուստ պարագաներով չը կարողացաւ ամբողջ տարվայ մէջ արտադրել մի ո՞ր և է այլ ինտերես Ն. Տ. Գ. ի համար, որ նա՝ իր առաջին գէրիւտը հայ լրագրութեան մէջ սկսում է միայն օտարի անձնական հայեանքով, արժանաւոր մարդկանց գովանի վստասկները ուրանալով և մի ուր և է տգէտ տիրացուի ձեռքը գործիք դառնալով... Պէտք է զգոյշ լինել այդպիսի փնտաւար աղե-ցութենից—այդպիսի տգէտ, բայց ճիշդիմ տի-րացուններից, որոնք վախճալով անձամբ հա-ղէս դուրս գալ կամ խօսել հրապարակօրէն՝ առանց խղճահարութեան որտեղ են անփորձ և րիտասարդներ իրանց կրքերի, իրանց անձնական հայեանքի համար:

Գ. ի.

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՄՈՍԿՎԱՅԻՑ մեզ գրում են որ այդ քաղա-քում արդէն ինչ հոգի հայ պարոններից ցան-կութիւն են յայտնել գրելու պ. Գիւլօրէի լրա-գրին: Ինչպէս երևում է, եթէ Գիւլօրէի թերթը կաջողվի, նա 200-ից էլ շատ բաժանորդ կունե-նայ:

Կողքից, պ. Մարտիրոս Յովհաննիսեան թու-մանեանցից ստացանք 2 բուրջ յօդուտ վանի կողմերի երկրաշարժից վնասվածները:

Կողմերն չըջալայ բլուրներ և Այգեւոտանի վերին մասը: Նա մի ուղղամթերանոց է, ունի երկու մեծ ամբարներ վառօդով լիք, հին և նոր զեն-քերի մի մեծ պահեստ:

Բերդի հարաւային երեսը մօտ 600 ֆուտ բարձ-րութեամբ սեպացած, պատի պէս կարված է: Այդ գահավիթի տակն են չինած քաղաքի թաղերը և արեւմուտքից չըջապատած է քաղաքը քարու-կիր կրկին պարիսպներով և խրամով:

Այստեղ են գետեղած կառավարութեան բո-լոր պաշտօնատները: Այստեղ է հայոց սահմա-նադրական վարչութեան կեդրոնը, հայոց առաջ-նորդարանը, վաճառանոցը իր առեւտրականներով և արհեստագործներով, որոնք աննշան բացառու-թեամբ բոլորն էլ հայեր են:

Այդ չըջանակի մէջ Այգեւոտանը մի այլ պատ-կեր է ներկայացնում. մօտ եօթ վերստ երկա-յի նստեմաք և հինգ վերստ լայնութեամբ, արեւել-քից դէպի արեւմուտք տիւրվում են գեղեցիկ այ-գիներ, լայն և ծառազարդ փողոցներով, որի երկու կողմից զլզլալով անցնում են աղբիւրի ջրեր: Գոքա բնական աղբիւրներ չեն: Այգեւ-տանից իրանց աղբիւրները ջրիւռ համար հորեր փորելով դուրս են բերել այդ ջրերը: Բոլոր Այ-գեւոտանը զոցանով է ջրվում:

Վանայ հնութիւնների մէջ ամենանշանաւորն է Ալեփու-քեար կամ Զմիւ-ղմի-նադարայ, թիւր-քերէն Թօփրադալէ: Սա նոյնպէս մի շատ հին բերդ է, որի համար պատմութեան մէջ ոչ մի ծանօթութիւն չը կայ: Թիւրքս վանեցոյ աւան-դութեամբ պատմած Պղնձէ քաղաքը լինի Պա-տերի մէջ մնացած գերանների ծայրերի ածուխ տերի մէջ մնացած գերանները ցոյց են տալիս, և ուրիշ այդպիսի առարկաները ցոյց են տալիս, որ մի լափող կրակ վերջ է տուել նորա կենդա-նութեան:

Անդղիացի հնագէտ պ. Սեմսոն այս քաղաքայ-առի վրա դրած հողաբլուրը փորել տալով իմա-մի չինութեան հիմքերի վրա, որը կառուում է կարծվում: Գա մի հիւսնալի չինութեան հետք է, մաքուր տաշած կապուտ քարերի մի քանի կարգ առանց ձեւի շարված: Փորվածքի արդիւնք-ներն եղել էին մի քարեայ աւազան, այլ-ված, փտած պղնձի վանանքի կտորներ, որոնք վրա դեռ երևում են նկարներ, եզան գլուխներ արդիւրից ձուռած, մի փղոսկրեայ կիսարձան և այլ պղնձի ամանեղէնների կտորներ, յատուկ

